

články / studie

články/studie

1	<i>Mukařovský a dekonstrukce</i>	Miroslav Petříček jr.
6	<i>Český zápas o Píseň písní a Komenského místo v něm</i>	Alexandr Stích
13	<i>Švejk, anděl absurdnosti</i>	Petr Král
21	<i>Pluralita světů a jednota vědění</i>	Zdeněk Neubauer
knihy/autoři		
38	<i>Mukařovského Máchas: stále objevný?</i>	Růžena Grebeníčková
42	<i>Strukturalismus redivivus</i>	Jiří Holý
47	<i>Možnosti obyčejného člověka</i>	Milan Jankovič
50	<i>Barvotisky Bohumila Hrabala</i>	Josef Kroutvor
dokument		
60	<i>Oprávněnost důstojenství člověka</i>	Rudolf Starý
hudba		
63	<i>Z osudu K. B. Jiráka</i>	Milan Kuna
z bibliografie samizdatu		
67	<i>Revolver Revue 1-13 (dokončení)</i>	Č 1818/11 (1991), 2. část ÚSTŘEDNÍ KNİHOVNA FILOZOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY BRNO 4492-93
76	<i>Edice JUNGIANA</i>	

KRITICKÝ SBORNÍK • revue pro literaturu, umění a filosofii
 Redakční kruh: Jiří Gruntorád, Jiří Holý, Jan Lopatka (vedoucí redaktor), Ivan Ozarčuk,
 Karel Pašek (zásupce ved. redaktora), Karel Sklenička, Andrej Stankovič, Josef Vohryzek.
 Grafická úprava: Lenka Kerelová.
 Adresa redakce: 118 00 Praha 1, Helišchova 5.

Vychází ve Vydavatelství a nakladatelství LIDOVÉ NOVINY s příspěvím Českého literárního fondu.

Sazba TYPOSTUDIO LN
 Číslo 4/91, ročník XI
 Cena 17 Kčs
 ISSN 0862-819X, MČČ 46 782

Mukařovský a dekonstrukce

MIROSLAV PETŘÍČEK jr.

Obrat k explicitnímu strukturalismu, který tak výrazně poznamenal první polovinu 20. století, je pohyb, který se neskonečil, nýbrž zvláštním způsobem dál pokračuje v tom, co se dnes nazývá poststrukturalismem a dekonstrukcí; neboť poststrukturalismus ani dekonstrukce neznamenají opuštění strukturalistického východiska – jsou spíše jeho novou „redakcí“ v novém kontextu. Derridovská dekonstrukce, zejména ve své rané fázi, přichází s důkladným zamyšlením nad filosofickými předpoklady pojmu struktura (Derrida sám je přesvědčen, že pojem i slovo struktura jsou právě tak staré jako epistémé, tj. že „strukturalismus je jakožto určitá domněnaná idea stejně starý jako západoevropská věda a filosofie“) a touto reflexí strukturalistické východisko prohlubuje a otevírá v něm nové aspekty. Je-li pak pro Mukařovského každý pojem „energetický prostředek stále obnoveného zmocňování se skutečnosti, vždy schopný vnitřní přestavby a přizpůsobení“,² je pokus zkoumat perspektivou tohoto nového kontextu jeho pojem „struktury“, jak ho sám používá a jak je implikován v jeho textech, jistě v souladu s tímto jeho přesvědčením.

Osou Mukařovského pojetí struktury je nepochybně myšlenka „sémantického gesta“, která se snaží posilnout vzájemné vztahy prvků takové struktury, jež je svým ustrojením nikoli statická, nýbrž „energetická“. Koncept „sémantického gesta“ vyrůstá jako originální odpověď na otázku po jednotě, resp. celosti bytostně dynamické, otevřené struktury. Proto je možné říci, že od samého počátku vlnší Mukařovský do strukturalismu určité momenty, které tradiční pojetí struktury přehledně sahují: jednotící intence je sama „sémantické“, a nikoli pouze formální povahy, a současně to není žádný princip, který by strukturu fixoval a jednoznačným způsobem determinoval způsob jejich transformací. „Sémantické gesto“ není ani „centrem“ struktury, neboť v ní není lokalizovatelné tak, jako její součástí. Jak tedy Mukařovský chápe „strukturalitu“ struktury?

Struktura uměleckého díla jako komplexního znaku je dynamická pouť, že její složky nejsou všechny rovinné, že nejsou navzájem ve vyvážěném stavu, nýbrž snaží se proti sobě navzájem prosazovat; ve struktuře vládne nerozřešený spor mezi zrcadlicími habitualizovanou jednotou světa, a těmi momenty struktury, které daný stav naopak porušují a přetvářejí, proponující nové možnosti těchto

vztahů. Mimořádně řečeno: toto pojetí struktury jako vnitřního sváru se velice zřetelně zrcadlí ještě v Barthesově chápání textu, který je podle něho „dvojný“, protože vždy jej vyznačují dva okraje, okraj „podvrátný“ a „konformní“ či kulturní, jejichž střetávání je pramenem „textáže“: struktura textu je rozervaná a teprve díky svým trhlinám je text vpravdě textem.³

Mukařovský ovšem uvažuje o struktuře jakožto struktuře komplexního znaku a v tomto rámci je pak nezbytné vymezit vztah znaku ke sféře označovaného. Tento vztah Mukařovský interpretuje právě pomocí „sémantického gesta“. Struktura, jakkoli je v jeho pojetí rozehraná, a tedy bytostně otevřená, v sobě nicméně zahrnuje jisté poukazy ke sjednocení svých složek, avšak tyto poukazy tkví ve způsobu, jímž jsou prvky struktury (dez)organizovány a postaveny proti sobě. Struktura své sjednocení pouze nabízí (teprve vnímatel např. rozhoduje o tom, kterou složku díla vezme za základ jednoty), což znamená, že struktura jako struktura uměleckého znaku o sobě ještě nepředkládá nějaký jednotný „model“ skutečnosti, že její sjednocení je pouze její možností. Při seikání s dílem stojím zprvu před takovou strukturou, která je cele energií a které jednota ještě chybí – energetičnost struktury záleží právě v tomto nesjednoceném stavu jejích složek. Právě proto se však takto strukturovaný znak nevztahuje k tomu či onomu výseku světa, nýbrž odkazuje ke světu jako celku: vnímatel je nucen vejít do tohoto vnitřního „naznačujícího pohybu“ struktury (termín M. Jankoviče) a aktivně se účastnit procesu seikání, v němž je pokaždé „konfrontován celý významový systém jazyka s celým světem věcí, ob- rážejících se v myslí člověka rovněž v podobě významů, přitahovaných i odpuzova- ných navzájem nejrozmanitějšími vztahy“.⁴ Mukařovský tu těsně navazuje na Kar- cevského výklad pojmenovávajícího aktu,⁵ který ukazuje, že užívání jazykového znaku, v němž jde o vyjádření nové, individuální zkušenosti, uvádí do pohybu celou strukturu jazyka (a nikoli jen jednotlivé znaky) a že tento proces, jinak neuvědo- movaný, lze zviditelnit právě deformujícím využíváním jazykových prostředků.

Důraz na deformaci však není ve stejné době běžný jen u ruských formalistů, je- jichž podněty Mukařovský přejímá, nýbrž hraje jistou úlohu i u Heideggera, a to právě v souvislosti s fenoménem světa a celkovosti (není bez zajímavosti, že právě v této souvislosti podává Heidegger rovněž svou analýzu znaku a znakovosti). Mys- lím, že i tento kontext umožňuje prohloubit chápání „sémantického gesta“.

Svět,⁶ který je u raného Heideggera existenciál a patří tedy k bytí lidské existen- ce, je ontologický pojem a jakožto fenomén o sobě dává vědět při našem praktic- kém zacházení s věcmi: věci, jak se nám ukazují, jsou zprvu prostředky k něčemu a jako takové jsou navzájem spjaty komplikovanou strukturou vzájemného odkazo- vání, které v běžném zacházení sice bez dalšího rozumíme, která však jakožto struk- tura je nám skrytá. Univerzální souvislost, a tedy celek světa jako „Bewandnis- ganzheit“, která naznačuje, jak se to s každou věcí má a k čemu dostačuje, vychází najevo teprve tehdy, pokud se věc porouchá anebo pokud s ní zacházím nepřimě- ně, pokud se mi nějak vzpírá, upozorňující na sebe a na své poukazy právě proto, že je vytržena z celku poukazování: jen takto může vyjevit odkázanost svého smyslu na

tento předchádný celek. Svět jako fenomén celku se tedy u Heideggera zpřístupňuje rovněž svého druhu „deformací“, překážkami, které se staví do cesty hladkému fungování jinak skryté „struktury“. Další rozvíjení této úvahy o fenoménu světa ja- ko nejsoucna, které je podmínkou všeho zjevování,⁷ přivádí pak Heideggera k fe- noménům, v nichž se hroubí akceptovaný výklad jsoucna v celku, významy ztrácejí svou samozřejmost a člověk má možnost otevřít se pro svou schopnost svobody a transcendentce k bytí, jež se mu otevírá právě touto zkušeností celku jako ne- jsoucna, zkušeností nicoty světa vzhledem ke všemu, co jest. Skrze tyto vesměs „ne- gativní“ fenomény však máme možnost – mohli bychom říci, navracející se tak k Mukařovského konceptu „sémantického gesta“ – objevit rozměr skutečné lidské tvořivosti a účastnit se onoho procesu iniciace, v němž věci jakoby teprve vzcháze- jí před našima očima a v němž prožíváme samo utváření významů.⁸

Z této heideggerovské, ozvláštňující či aktualizující perspektivy by tedy bylo možné říci: právě proto, že energetická povaha zprvu nesjednocené struktury roz- volňuje svými rozpory konformní prožívání významů a jejich souvislosti, právě pro- to je s to ukazovat lidský vztah ke světu jako vztah transcendentce a právě proto ta- ké její aktivní sjednocování vnímatelem, k němuž vyzývá sémantické gesto v ní uložené, není akceptací všeobecně závazné normy, nýbrž je tvořením, za něž musí každý převzít individuální odpovědnost, neboť v něm vyjadřuje svůj postoj ke svě- tu jako celku. Anebo ještě jinak: je tvořením, které současně svět soudí – sémanti- ké gesto je intence, která v poslední instanci směřuje k hodnotám.

Jak se to však má se „strukturalitou“ struktury u Mukařovského? Na první po- hled by se mohlo zdát, že Mukařovského struktura zahrnuje jednak různé složky, jež jsou organizovány tak, že navzájem vstupují do konfliktních vztahů, a jednak jistý jednotící princip, zvaný „sémantické gesto“, umožňující zrušit tyto jejich rozpory a uvést jejich vzájemné vztahy v soulad. Avšak tyto aspekty či tato hlediska nelze v Mukařovského struktuře oddělovat, neboť ta je v jistém smyslu stále otevřenou hrou, organizovanou pouze systematickým popíráním sebe samé. Její sjednocová- ní je úkol, který nelze splnit jednou provždy: právě proto, že v této struktuře je ne- možná definitivní hegelovská „Aufhebung“, právě a pouze proto je cele „energií“, maticí procesu, který principiálně nikdy nemůže být završen. Otevřenost a dyna- mičnost struktury tkví tedy v tom, že popírající instituci popírá samu sebe.

Termínu „instituce“ zde používám zcela záměrně, protože zejména ve francouz- ském poststrukturalismu struktura již není nějaká nevědomá infrastruktura lidské- ho ducha, tedy cosi „přirozeného“, nýbrž je to právě svého druhu instituce, cosi ustaveného (institucionalizovaného), co však tento svůj původ, onu „práci“ diffe- renciace předcházející každé hotové struktuře systematicky zakrývá; strukturalis- mus jako kritická teorie se proto snaží odhalovat především proces naturalizace a dehistorizace, maskující původně dynamický ráz každé struktury. Tento specifi- ký moment francouzského poststrukturalismu má své kořeny už v Lacanově struk- turalistické interpretaci psychoanalýzy, avšak snad nejzřetelněji se projevuje v ně- kterých textech R. Barthesa a u autorů sružených kolem časopisu Tel Quel; jistě

vnul i M. Foucaulta, především jeho analýzu moci (která je vlastně provokativní genealogií takových kulturních „institucí“, jako je vědění anebo medicína). Stručně řečeno: klíčovým momentem poststrukturalismu je napětí ve struktuře samotné, která je na jedné straně institucí a na druhé – jako analytický nástroj – prostředkem demaskování institucionálního rázu struktur. Tento zvláštní a poněkud paradoxní ráz poststrukturalismu přesně vysiluje tato definice R. Younga: „post-structuralism traces the trace of structuralism's difference from itself“.⁹

S určitým zjednodušením lze říci, že od tohoto východiska se neodchyluje ani dekonstrukce J. Derridy. Derrida však jako strukturu a jako instituci chápe samu filosofii: podobně jako je každé umělecké dílo součástí vyšší struktury zvané Literatura, právě tak je součástí vyšší struktury i každý filosofický text – touto vřezahnující strukturou je právě filosofie či západní metafyzika (což současně znamená: ten způsob myšlení, který je nám „vlastní“). Rovněž filosofie je „instituce“: je to určitý kód či langue a mluvit v ní např. o čistém názoru anebo o věcech, jak se neprosředkovaně ukazují filosofickému pohledu, je iluze, kterou je třeba rozptýlit. I filosofie je écriture. Ale stejnou iluzí by bylo chtít tuto strukturu/instituci opustit, protože pak by nebylo o čem mluvit. Proto dekonstrukce proti struktuře evropského myšlení staví systematické ořísání touto strukturou: snaží se rozlušovat diference, jimiž je tvořena, tím, že je na pozadí a na základě této struktury samotné řízeným způsobem porušuje. Dekonstrukce, která se v textu obrací především k tomu, co je v něm marginálního, se obrací vlastně k tomu, co je v textu – jakožto okrajové – nejméně institucionalizované, a tedy i zrádné; dekonstrukce je strategie, která uvnitř struktury působí proti této struktuře samotné, pracuje jejími prostředky, je současně uvnitř i vně, naznačujíc svým pohybem nemyšlené. „La métaphysique est une certaine détermination, un mouvement orienté de la chaîne. On ne peut pas lui opposer un concept mais un travail textuel et un autre enchaînement.“¹⁰

Nechci říci, že Mukařovského strukturalismus předjímá dekonstrukci; nicméně si myslím, že některé šody jsou nesporné. Vyplyvají patrně z toho, že některé filosofické implikace pojmu „struktura“ lze jen těžko uvést v soulad se zkušeností, jakou je setkání s uměleckým dílem. Také pro Mukařovského pojetí struktury – zejména uvažuje-li o záměrnosti a nezáměrnosti – je podstatné její vnitřní rozčlenění a porušování sebe samé: struktura komplexního znaku, „organizovaná“ sémantickým gestem a transcendentující k tomu, co vzhledem ke struktuře významů, v níž se pohybuje naše myšlení, musíme nazvat „ničím“, neukazuje k nějakému stabilizovanému významu, nýbrž je tvořivým pohybem; a je tímto tvořivým pohybem právě proto, že nikdy není identická sama se sebou: vždy se přesahuje. Mluví-li Mukařovský v článku o záměrnosti¹¹ o tom, že dílo se nikdy nemůže beze zbytku poddat snaze o své úplné sjednocení, že dojem z díla je „rozdvoující“ a že v něm vždy co- si neredukovatelného „zbývá“, vychází patrně ze stejné zkušenosti, jako byla ta, která inspirovala Derridu – nezapomínejme, že na počátku dekonstrukce je „zkušenost psaní“ a že Derrida pracuje bez rozdílu s texty filosofickými i uměleckými. Již Oleg Sus poukázal¹² na to, že domýšlíme-li Mukařovského strukturalismus, je

třeba přijmout v jeho rámci i moment non-strukturální. Je-li však třeba uvnitř struktury respektovat moment mimostrukturální, moment náhody – pokud nahodilým rozumíme to, co klade odpor a je mimo dosah strukturálního sjednocení –, pak má tento poukaz velice blízko k onomu zbytku, který nikdy nelze převést na poslední zbytek, jak o tom mluví Derrida; snaží se patrně postihnout totiž, k čemu chce ukazovat derridovský neologismus „restance non présente“.

Poznámky

- 1) J. DERRIDA, „La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines“, in: *L'écriture et la différence*, Seuil 1967, str. 409.
- 2) J. MUKAŘOVSKÝ, „Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře“, in: *Kapitoly z české poetiky I*, Praha 1948, str. 14.
- 3) Srv. zejména R. BARTHES, *Le plaisir du texte*, Seuil 1973.
- 4) J. MUKAŘOVSKÝ, „Genetika smyslu v Máchově poesii“, in: *Kapitoly z české poetiky III*, Praha 1948, str. 245.
- 5) S. KARCEVSKII, „Du dualisme asymétrique du signe linguistique“, in: *Travaux du cercle linguistique de Prague I*, Praha 1929.
- 6) Srv. M. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, §§ 14-18.
- 7) Viz např. M. HEIDEGGER, *Was ist Metaphysik*, Frankfurt am Main 1951 (6. vyd.).
- 8) Tyto aspekty Mukařovského estetiky zdůrazňuje v souvislosti s interpretací „sémantického gesta“ zejména M. Jankovič, srv. např. M. JANKOVIČ, „Perspektivy sémantického gesta“, in: *K interpretaci uměleckého literárního díla*, ÚČL ČSAV, Praha 1970; též, *Individuální styl a problematika „smyslu“ uměleckého literárního díla*, Česká literatura 3, 1990, str. 223-234.
- 9) R. YOUNG, „Poststructuralism: An Introduction“, in: *Unruly the Text*, Routledge & Kegan Paul, Boston, London and Henley 1981, str. 1.
- 10) J. DERRIDA, *La dissémination*, Seuil 1972, str. 12.
- 11) J. MUKAŘOVSKÝ, „Záměrnost a nezáměrnost v umění“, in: *Studie z estetiky*, Praha 1966, str. 89-108.
- 12) O. SUS, *O struktuře. K pojmosloví českého strukturalismu v díle Jana Mukařovského*, Česká literatura 6 (1968), str. 657-666.

Předneseno na konferenci „Pražská strukturalistická škola, historie a perspektivy“, konané v Dobříši 2. - 4. září 1991